

Ks. Józef Marszałek SDB
Ul. Tyniecka 39
30-323 KRAKÓW

[Pierwsza wersja artykułu]:

MARSZAŁEK J., *Juwenagogia boiska w Oratorium*. cz. 1, „Biuletyn Salezjański–Nostra” 50:1995, nr 379-380 (9-10), s. 64-68; cz. 2, nr 382 (12) s. 46-51; cz. 3, 51:1996 nr 383 (1), s. 43-49.

[Druga wersja Artykułu]:

MARSZAŁEK J., *Pedagogia Boiska w personalistycznym Systemie Wychowawczym Św. Jana Bosko*. W: Barlak M., Dziubiński Z. red., *Kościół a sport*. SALOS, Warszawa 1995, s. 233-254.

JUWENAGOGIA BOISKA W ORATORIUM

Wstęp

Oratorium jest przestrzenią pedagogiczną, w której, Ks. Bosko posługiwał się, zweryfikował i sformułował swój System Juwenagogiczny, zwany Systemem Prewencyjnym. Metoda ta jest matrycą dla współczesnej działalności Salezjanów w Oratorium i we wszystkich formach wychowania młodzieży wszędzie tam, gdzie sięga działalność Towarzystwa Salezjańskiego dla dobra młodzieży. Jednym z ważnych sektorów stosowania Systemu Prewencyjnego jest dziedzina rozwoju fizycznego młodzieży. Nie ma Oratorium bez boiska, bez rekreacji, bez aktywności sportowej. Nie każda działalność podejmowana na rzecz wychowania fizycznego młodzieży odpowiada inspiracjom płynącym z Systemu Prewencyjnego. Stąd godne refleksji jest bogate doświadczenie św. Jana Bosko w tej dziedzinie.

Temat wydaje się nabierać jeszcze większej aktualności w związku z faktem, że w ostatnich latach rozpoczęła swoją działalność w Polsce Salezjańska Organizacja Sportowa (SALOS). Z inicjatywy SALOS-u i Polskiego Komitetu Olimpijskiego (PKOL-u) miało miejsce w Warszawie Sympozjum naukowe na temat: *Personalistyczna wizja sportu*. Było ono bodźcem do refleksji, sformułowania i przedstawienia na forum publicznym istotnych założeń Juwenagogii Boiska. Ks. Bosko był personalistą praktykiem¹. Całą działalność wychowawczą skupił wokół troski o rozwój młodzieży. Personalistyczna Koncepcja Juwenagogii Prewencyjnej jest zagadnieniem bardzo szerokim i pozostaje wciąż jako interesujący problem do gruntownego zbadania. Przekracza to ramy mojej obecnej wypowiedzi. **Moim celem jest ukazanie istotnych założeń pedagogicznych przyjętych i realizowanych przez Ksiądz**

Bosko w stylu personalistycznym w zakresie kategorii obejmujących troskę o rozwój fizyczny młodzieży. Zagadnienia, które zamierzam omówić są próbą odpowiedzi na trzy pytania:

- 1. Co rozumie się przez Juwenagodię Boiska?**
- 2. Jakie wymogi stawiał Ks. Bosko wychowaniu fizycznemu młodzieży?**
- 3. Według jakich zasad powinno się realizować Juwenagodię Boiska?**

I. Tożsamość Juwenagodii Boiska

Wśród środków pedagogicznych, jakie stosował św. Jan Bosko w formowaniu młodzieży działalność sportową uznał za jeden z siedmiu najbardziej skutecznych². Nie tylko wychowywał poprzez sport w praktyce, ale również o tym pisał. Nie napisał, co prawda, monografii o wychowaniu fizycznym. Mówił jednak wiele na ten temat przy okazji traktowania innych zagadnień pedagogicznych. Patrząc na człowieka integralnie uznawał, że wychowanek nie tylko ma ciało, ale w jakimś sensie jest ciałem, istnieje jako istota cielesna. Jego autentyczne wychowanie zakłada rozwój sfery cielesnej. Stawiając sobie za cel wszechstronny rozwój osobowy wychowanek, mówił o niezbędnej roli jego wychowania fizycznego. Opierając integrację osobową wychowanek na bazie zasadniczej opcji egzystencjalnej, troszczył się o umożliwienie mu zdobycia odpowiednich kwalifikacji zawodowych i umiejętności praktycznych. Posługując się w wychowaniu młodzieży Systemem Zapobiegawczym opartym, między innymi, na radości w ruchu, popierał, organizował i animował dla niej różne formy aktywności sportowej. Organizując oratoryjne środowisko wychowawcze, życie boiska uczynił jego dynamicznym przejawem. W stopniowym, ciągłym i całościowym procesie wychowawczym przyjmował jako podstawowy warunek harmonii osobowej wychowanek jego prawidłowy rozwój fizyczny. W relacji do wychowanków kierował się zasadami przyjaźni pedagogicznej przejawiającej się zindywidualizowanym zainteresowaniem i prowadzeniem każdego z nich. Zajęcia sportowe na boisku uważał za szczególnie dogodną sposobność do – bardzo owocnej pedagogicznie – osobistej interakcji z poszczególnymi wychowankami. W porządku dnia, który wyznaczał ramy czasowe i proporcje działalności edukacyjnej, znaczną część czasu przewidywał na zajęcia rekreacyjno – sportowe.

Św. Jan Bosko pojmował rozwój fizyczny wszechstronnie i szeroko. Nie ograniczał go do wychowania fizycznego pojętego w sensie szkolnym, jako zajęcia sportowe lub ćwiczenia gimnastyczne. Mówił natomiast o rozwoju sfery cielesnej jako jednego z wymiarów osobowości wychowanek. Aby ująć całościowo jego doświadczenie pedagogiczne dotyczące wychowania

fizycznego stosowniej byłoby mówić o „Pedagogii Ciała”, „Sztuce Wychowania Fizycznego” lub „Pedagogii Zdrowia”. **Przyjmuję sformułowanie „Juwenagogia Boiska”³, dla zaakcentowania, że chodzi mi przede wszystkim o działalność Ks. Bosko na polu sportowym, w odniesieniu do wychowanka w okresie dojrzewania.**

Nie posługiwał się on określeniami używanymi współcześnie takimi jak: „sport”, „gimnastyka”, „wychowanie fizyczne □ WF”, „trening”, „trener”, „instruktor”, „klub”, „sala gimnastyczna”, „mecz” itp. Desygnaty wchodzące w zakres tożsamości „ Juwenagogii Boiska” są ujmowane w innych kategoriach językowych, chociaż zawierają w sobie znaczną ilość treści wyżej wymienionych pojęć. Omawiam **cztery podstawowe kategorie, które określają istotę „Juwenagogii Boiska”:** „rekreacja”, „gra”, „boisko”, „zdrowie”.

Jednym z najczęściej stosowanych określeń wyrażających radość w ruchu jest „rekreacja”. Etymologicznie (z j. łacińskiego : *recreatio = re-creatio* – ponowne stworzenie, odnowienie, odtworzenie) oznacza zastosowanie pewnych czynności i środków, aby wychowanek mógł odzyskać siły i energię — wyczerpany podczas wyętej pracy umysłowej lub manualnej — do nowych zadań wymagających wysiłku. Prócz sportu, w zakresie pojęcia „rekreacja” mieszczą się gry, zabawy, przechadzki, wycieczki, spacer, teatr, muzyka, śpiew, recytacja, rozmowy, przysłuchiwanie się ciekawym opowiadaniom itp. Aby rekreacja mogła stać się czynnikiem regenerującym siły musi być w naturalny sposób przyjemna, odpowiadać i podobać się młodzieży. Według określenia Ks. Bosko, środowisko oratoryjne troszcząc się o integralny rozwój osoby wychowanka, miało zająć jego czas wolny *przez przyjemną i godziwą rekreację w dniach świątecznych*⁴. Aktywność fizyczna będzie się podobała wychowankom, którzy z natury pragną rozwinąć swoją siłę fizyczną, jeśli będzie przeprowadzona w radości, wolności, w zdrowym klimacie i powietrzu, wśród pól i zieleni⁵. Wychowawca jako *dusza rekreacji*⁶. Czyni rekreację, z punktu widzenia pedagogicznego, wydarzeniem intencjonalnym. Podobny sens jak „rekreacja” mają inne wyrażenia, jak np.: „zabawa”, „rozrywka”, „wypoczynek” itp.

2. Gra

Inną kategorią określającą ekspansywną radość w Systemie Prewencyjnym jest „gra”. Używa się tego określenia w sensie nie tylko gry sportowej, ale przede wszystkim gra służy jako środek przyciągający do środowiska wychowawczego, ułatwiający i uprzyjemniający zajęcia trudne i wymagające

wysiłku, a które nie pociągają wychowanków w sposób naturalny. Gry mają się odznaczać różnorodnością, ożywionym ruchem na świeżym powietrzu. Mają w nich uczestniczyć wszyscy wychowankowie, a szczególnie najmłodszy i mało rozwinięci fizycznie. Ks. Bosko nalegał, aby w trakcie gry dać chłopcom *szerszą swobodę skakania, biegania, krzyczenia do woli*⁷. Młodzież ma być głównym organizatorem gier według własnych gustów, upodobań i warunków dyktowanych przez pogodę oraz pory roku. Środowisko wychowawcze, gdzie nie byłoby gier, ruchu, dynamicznego życia sportowego, jest na pozycji przegranej w wychowaniu młodzieży⁸.

3. Boisko

„Boisko” to jeszcze inna kategoria ujmująca rolę radości w Systemie Zapobiegawczym św. Jana Bosko. Podkreśla ona szczególne miejsce w środowisku wychowawczym, gdzie dokonuje się bardzo ważny sektor działań pedagogicznych. *Spróbujcie wyobrazić sobie życie Ks. Bosko oraz życie w którymś z jego zakładów bez udziału w nim boiska, a zobaczycie, jak to życie traci przez to swój charakter i jak powstałaby w zakładzie, niczym nie dająca się wypełnić pustka, w której przepadłaby bezpowrotnie doprawdy znaczna i istotna część Systemu Wychowawczego Ks. Bosko, część najbardziej potrzebna*⁹. Boisko ma być przestronne, zdolne pomieścić dużą liczbę młodzieży w dynamicznym ruchu. W każdym zakątku boiska mają być nauczyciele, asystenci, dyrektor. Obecność wychowawców jest niezbędna. Na boisku, między wychowawcami i wychowankami, ma panować atmosfera serdeczności, braterstwa i przyjaźni. Boisko jest miejscem gry, zabawy, rekreacji, wypoczynku, rozrywki, regeneracji zużytych energii. Przede wszystkim jest jednak przestrzenią pedagogiczną, gdzie dokonuje się wychowanie.

A oto urywek listu samego Księdza Bosko, który tak opisuje dynamizm życia boiska: *Był to widok pełen życia, ruchu i wesołości. Jedni biegali, inni skakali lub pomagali skakać drugim. Tu bawiono się w harce, tam w chorągiewkę lub w piłkę. W jednym miejscu gromadka chłopców otaczała księdza, zastłuchana w opowiadanie jakiejś historyjki. Gdzie indziej kleryk zabawiał inną grupę chłopców grą w latającego ośła i innymi sztuczkami. Zawsząd śpiewy, wrzawa, a wszędzie klerycy i księża w otoczeniu chłopców, którzy pokrzykiwali radośnie. Widać było, że między chłopcami a wychowawcami panowała jak największa serdeczność i zaufanie*¹⁰.

4. Zdrowie

Czwartą kategorię, w której radość jest jednym z ważnych desygnatów jest „zdrowie”. Zgodnie z wymogami swojego Systemu Zapobiegawczego Ks. Bosko troszczył się o wszystko, co może przywrócić zdrowie i je zachować,

wychować do troski o zdrowie, doprowadzić do tężyzny fizycznej i większej odporności na trudy życia. I tak, ze szczególnym zatroskaniem dbał o chorych, o normowanie godzin nauki, pracy i snu, o właściwe wyżywienie, mieszkanie, urządzenia higieniczne, czystość ciała, pomieszczeń i ubiorów. I tu jednym ze środków, który z zasady stosował był ruch, gra, ćwiczenie fizyczne, wycieczki, przechadzki, jednym słowem sport. Chodziło mu przede wszystkim o dynamiczny wypoczynek, konserwację zdrowia, podniesienie sprawności ciała, aby mogło stać się skutecznie czynnikiem integrującym rozwój osobowy wychowanka¹¹.

Wymienione 4 kategorie pojęciowe wskazują na bardzo szerokie i wszechogarniające znaczenie radości, ruchu, gry i ćwiczeń fizycznych stosowanych przez Księdza Bosko w wychowaniu młodzieży. Każde z wymienionych pojęć ujmuje pedagogiczną funkcję radości pod innym kątem. „Boisko” odpowiada na pytanie: gdzie? „Gra” odpowiada na pytanie: co? „Rekreacja” odpowiada na pytanie: w jaki sposób? A „zdrowie”: dlaczego? Innymi słowy, mówią o miejscu, akcji, sposobie i skutkach radości w ruchu. Wszystkie kategorie ujmowane razem, tworzą wizję wszechstronnej roli radości w wychowaniu osobowym ukazując tożsamość tego, co mamy na myśli, gdy mówimy o radości w Systemie Wychowawczym Ks. Bosko.

II. Założenia praktyczne Juwenagogii Boiska

Rozwój fizyczny wychowanka dokonujący się w perspektywie pełnego rozwoju osobowego Ks. Bosko realizował według przemyślanych reguł. Z jednej strony przestrzegał pewnych założeń negatywnych wykluczając z aktywności pedagogicznej wszystko, co nie przyczynia się do zachowania zdrowia lub mogłoby mu szkodzić, czy też je zniszczyć. Te założenia mają charakter prewencyjny. Z drugiej strony posługiwał się pewnymi normami, które pozwalały wzmocnić i rozwinąć organizm wychowanka.

1. Założenia prewencyjne

Przez „założenia prewencyjne” w Juwenagogii Boiska rozumiem pewne zasady negatywne, którymi posługiwał się Ks. Bosko lub inni wychowawcy w intencjonalnym działaniu wychowawczym, aby zachować zdrowie wychowanka i nie dopuścić wpływów destrukcyjnych.

Oratorium tworzyła młodzież bardzo zróżnicowana pod względem wieku (najmłodsi mieli nawet 8 lat), poziomu intelektualnego (niektórzy byli zupełnymi analfabetami), moralnego (niektórzy zostali odzyskani z ulicy lub zakładów karnych), pochodzenia społecznego (wielu z nich było sierotami) i życia religijnego (niektórzy nie umieli się nawet przeżegnać) itp.

Ks. Bosko był zmuszony niejednokrotnie uczyć ich bardzo prozaicznych, banalnych i podstawowych reguł i zachowań. Z nich tworzyła sobie młodzież skarbiec przekonań i sztuki życia. Nie sposób jest przedstawić w syntetycznym skrócie to olbrzymie bogactwo mądrości pedagogicznej, która przybierała czasem formę krótkich maksym lub aforyzmów dla ułatwienia ich trwałego zapamiętania. Podaję zatem, jakich dziedzin dotyczyły te zabiegi Księdza Bosko odnoszące się do zachowania ich zdrowia¹²:

- pielęgnowania chorych, aby:
 - * jak najszybciej odzyskać zdrowie
 - * i nie nadużywać lekarstw;
- higieny żywienia, aby:
 - * pożywienie było zdrowe, wystarczająco obfite, regularne i smaczne,
 - * posiłki były spożywane w sposób kulturalny, powolny i umiarkowany¹³,
 - * w porach na to przeznaczonych, a nie poza posiłkami¹⁴;
- pracy i wypoczynku, aby:
 - * nie przystępować do nauki bezpośrednio po posiłku¹⁵,
 - * nie przemęczać się do granic wytrzymałości,
 - * nie pracować nad siły¹⁶,
 - * pracować po przemyśleniu,
 - * pracę dobrze organizować i nie pracować chaotycznie¹⁷,
 - * ułatwiać naukę i pracę tam, gdzie to jest możliwe,
 - * podnosić kwalifikacje i stosować rozwiązania najnowocześniejsze¹⁸,
 - * nie pozbawiać organizmu koniecznego odpoczynku,
 - * nie pracować w nocy¹⁹;
- higieny osobistej i ubrania, aby:
 - * nie zaniedbywać ciała i jego naturalnych potrzeb,
 - * troszczyć się o czystość ciała,
 - * utrzymywać w stałym porządku swój zewnętrzny wygląd²⁰,
 - * nie troszczyć się nadmiernie o zaspokojenie każdej zachcianki cielesno-zmysłowej wytwarzając syndrom miękkości i wygodnictwa,
 - * systematycznie i regularnie czyścić i porządkować swoje ubranie i łóżko,
 - * ubiór był właściwy i odpowiadający wymogom pory dnia i roku oraz zasadom moralności,
 - * nie przeziębzać organizmu, unikać przeciągów i stania w niskich temperaturach zwłaszcza, gdy się jest spoconym,
 - * chronić się przed przemoczeniem i wilgocią lub staniem nieruchomo w słonecznym skwarze²¹,
 - * odpowiednio dostosowywać ubiór przy zmianie przebywania w pomieszczeniach o dużych różnicach temperatur,

- * znosić ze spokojem i hartem ducha niewygody, trudy oraz dolegliwości płynące ze zmiany pór roku, temperatury, pogody i samopoczucia;
- higieny pomieszczeń, aby:
 - * oratoria, szkoły i zakłady miały odpowiednie położenie geograficzno–klimatyczne,
 - * miały łatwy i dostateczny przyływ świeżego powietrza oraz obfitość światła,
 - * instytuty wychowawcze były wyposażone w odpowiednie urządzenia sanitarno–higieniczne proporcjonalnie do liczby wychowanków,
 - * były utrzymane stale we wzorowym porządku i czystości;
- emocji i stanu ducha, aby:
 - * nie poddawać się melancholii, smutkom, lękom, które są przyczyną bezproduktywnego rozproszenia energii osobowych,
 - * zachować spokój sumienia i wolność od poczucia winy, które odbierają ochotę do życia i są źródłem zakłóceń harmonijnego współżycia z innymi²²,
 - * prowadzić życie szlachetne w harmonii z otoczeniem, która jest źródłem zdrowia i dobrego samopoczucia fizycznego.

Ks. Bosko opublikował 5 broszur w *Czytankach Katolickich* pt.: *Właściwe reguły życia dla zachowania zdrowia*²³, aby to, co powtarzał często swoim wychowankom utwalić na piśmie i pogłębić skuteczność swojego działania edukacyjnego. Można streścić tę aktywność prewencyjną św. Jana Bosko jego własnymi słowami: *Aby zachować zdrowie i żyć długo, jest konieczne, po pierwsze: spokojne sumienie tj. kłaść się do łóżka wieczorem ze spokojem, bez obawy o wieczność; po drugie: umiar w jedzeniu; po trzecie: życie w ruchu; po czwarte: dobre towarzystwo, czyli unikanie rozwiązków*²⁴.

Zapobiegawcze starania Ks. Bosko o zdrowie wychowanków nie ograniczają się tylko do spraw egzystencjalnych. Szczególnie dotyczą one wychowania sportowego. Ks. Bosko był świadomy, że nie wszystkie formy zajęć sportowych są odpowiednie dla zdrowia młodzieży a także dla ich formacji integralnej. Zanim przytoczę założenia pozytywne dotyczące wychowania fizycznego, może być owocnym zapoznanie się z niektórymi **ograniczeniami jakie ksiądz Bosko zalecił i praktykował w zakresie ćwiczeń fizycznych, które w pewnych okolicznościach nie tylko mogą być szkodliwe dla rozwoju fizycznego, ale mogą mieć również wpływ destrukcyjny na całą osobowość wychowanka.** Oto one:

- wykluczał z repertuaru rozrywkowego gry siedzące, hazardowe, agresywne, gry w karty itp.;

- chciał, aby w grze brali udział wszyscy, nie zgadzał się na wykluczanie i dyskwalifikację. Pozostawanie bowiem poza dynamicznym ruchem rekreacji naraża wychowanka na osamotnienie i otwiera go na negatywne przeżycia, emocje, a zwłaszcza nudę²⁵;
- nie uznawał za prawdziwą regenerację sił tych ćwiczeń sportowych, które są zwyczajną obowiązkową lekcją, trudnym, mozolnym wyciskiem, treningiem według określonych norm, wymagającym wyjątkowego wysiłku;
- preferował zajęcia sportowe, w których może brać udział jak największa liczba uczestników, a nie gry ekskluzywne, dla wybranych i szczególnie wyspecjalizowanych zawodników;
- nie dopuszczał ćwiczeń fizycznych inspirowanych mistrzowskimi popisami brutalnej siły albo rozbudzających i podtrzymujących negatywne emocje: gniewu, agresji, zawiści, niezdrowej rywalizacji, górowania nad innymi, pogardy czy poniżania innych²⁶;
- nie pozwalał na gry ekscentryczne, brutalne, na zabój i tak nieumiarkowane, że po rekreacji potrzebny jest wychowankom dodatkowy wypoczynek²⁷;
- nie akceptował zajęć sportowych, które całkowicie wciągają wychowanka, stają się ogarniającą go pasją i zatracają go w grze;
- mówił: *nie nazywajcie rekreacją takiej gry, która pozostawia wyrzuty sumienia*²⁸;
- zabraniał surowo gier, które szkodzą zdrowiu i udaremniają inne cele wychowania integralnego²⁹.

Z powyższych wypowiedzi można wnioskować, że św. Jan Bosko miał określoną wizję wychowania fizycznego i ujmował je w powiązaniu z innymi sferami życia wychowanka. Nie dopuszczał, aby działalność na polu sportowym niszczyła w wychowaniu młodzieży to, co się dokonywało na innych płaszczyznach rozwoju osobowego o wiele bardziej koniecznego i trwałego w życiu.

2. Założenia progresywne

Już sama analiza wymagań zapobiegawczych, negatywnych, jaki Ks. Bosko stawiał wychowaniu fizycznemu, dużo nam mówi o jego odniesieniu pozytywnym i konstruktywnym do sportu w wychowaniu młodzieży. Chcę jednak w sposób wyraźny ukazać, na jakich **założeniach pozytywnych opierało się działanie św. Jan Bosko na polu ćwiczeń rekreacyjno-sportowych i jaką rolę im przypisywał w rozwoju osobowości wychowanka**. Wśród nich trzeba wskazać na następujące:

a) Wolność i radość

Zajęcia sportowe, gry, ćwiczenia mają mieć charakter spontaniczny, przyjemny, dowolny i powinny być przeżywane w duchu dynamicznej radości, entuzjazmu i niejako nagrody za trud włożony w inne zajęcia wymagające wysiłku. Powinny być wolne od przymusu i nacisku. Czas przewidziany na zajęcia sportowe, powinien być przez nie w całości zagospodarowany. Nie należy ich skracać ani udaremniać. Po zakończeniu powinny zostawić u wychowanka pokój serca i równowagę ducha³⁰.

b) Relaks i wypoczynek

Zajęcia sportowe dla młodzieży mają w Systemie Prewencyjnym charakter wybitnie rozrywkowy. *Jest to rzeczywiście wypoczynek ciała i ducha, upust dla ich wielorakich energii oraz odwrócenie się od niewłaściwych skłonności i dążeń*³¹. Jest odprężeniem umysłowym. Odzyskaniem energii zużytych w czasie nauki i pracy. Ks. Bosko chciał, żeby *radość, uśmiech, gry odbywały się we właściwych proporcjach zamiennie z zajęciami trudnymi przygotowując w ten sposób przyjemność przy pomocy trudu i nagradzając trud przyjemnością*³².

c) Rozwój fizyczny

Równocześnie jednak ćwiczenia fizyczne, sport i gry mają za cel rozwój fizyczny, naładowanie energii, rozwój władz zmysłowych i cielesnych. Przede wszystkim wzmocnienie organizmu, umięśnienie ciała, tężyznę fizyczną, ogólną odporność i wytrzymałość na trudy³³.

d) Rozwój integralny

Wpływ rekreacji był ujmowany także w odniesieniu do innych sfer osobowości, które bez zajęć sportowych pozostałyby niewykorzystane. Ćwiczenia sportowe są najbardziej skutecznym środkiem podtrzymania pracowitości i rozbudzenia zapału samowychowawczego. Jest rzeczą stwierdzoną i znaną ogromny wpływ tężyzny fizycznej, zdobytej i zachowanej dzięki właściwym ćwiczeniom fizycznym oraz ruchowi, na świeżość i chłonność umysłu, radość życia, odporność na działanie negatywnych emocji i złych skłonności³⁴.

e) Charakter pedagogiczny

Sport, rekreacja, gra, ćwiczenia fizyczne mają charakter wybitnie pedagogiczny. Aby tak było, wychowanie fizyczne dokonuje się przy współdziałaniu wychowawców, pod okiem trenera lub instruktora. Ich obecność jest gwarancją, że rekreacja będzie rozwijała zarówno pod względem fizycznym jak i wymiarze integralnym. Wychowawcy czuwają, aby wychowanek nie zatracił się w grze, lecz aby jego duch panował nad aktywnością fizyczną, aby ćwiczenia sportowe były *uporządkowane* — mówi Ks. Bosko — *jak się wymaga od porządnej*

młodzieży³⁵. Uporządkowanie rozumie się w tym znaczeniu, by się odbywały według wyżej wymienionych założeń zarówno prewencyjnych jak i progresywnych, według zasad intencjonalnie zawartych w każdym rodzaju działań sportowych³⁶.

Syntetyzując myśli zawarte w założeniach prewencyjnych, jak i progresywnych możemy stwierdzić, że św. Jan Bosko widzi sport jako niezbędny czynnik wychowania młodzieży. Sytuuje go w młodzieńczym dynamizmie jako przejaw właściwie ukierunkowanej wolności i radości. Przypisuje mu rolę odprężająco – relaksacyjną, zachowawczo – wzmacniającą, kondycyjno – rozwojową, a przede wszystkim integrująco – personalistyczną we właściwym procesie wychowawczym. Odrzuca zaś wszystko, co czyni sport, gry, ćwiczenia niewychowawczymi, demoralizującymi czy też dehumanizującymi. Dla jaśniejszego ukazania wizji całościowej roli sportu w Systemie Prewencyjnym przedstawiam pewne ogólne zasady Juwenagogii Boiska.

III. Zasady Juwenagogii Boiska

Istnieje całość, którą jest pedagogiczna działalność Ks. Bosko. Istnieje także element tej całości – pedagogia rozwoju fizycznego dokonującego się na boisku. Juwenagogia Boiska z gruntu rzeczy jest czymś, co wchodzi w jakąś całość. Może być zatem zrozumiana adekwatnie w swej fragmentaryczności, w swojej relacjonalności do większej całości i w swej roli widzianej od strony integralnego rozwoju osobowego, a więc w swej strukturze personalistycznej. Opierając się więc na **kryterium integralności można zauważyć w Juwenagogii Boiska pewne prawidłowości**, które mogą posłużyć do sformułowania następujących zasad dotyczących wychowania fizycznego młodzieży.

1. ZASADA: Ciało jest integralnym składnikiem ludzkiej osobowości.

*Integralna koncepcja człowieka uważa ciało już nie jako część lub pewien sektor człowieka, lecz jako wyraz i obecność całego człowieka, to jest jako fundamentalny sposób bycia i realizacji własnego życia osobowego. Ciało więc nie pojmuje się jako konglomeratu atomów lecz jako istnienie i przejaw całego człowieka. Człowiek nie tylko „ma” ciało, lecz „jest” ciałem, to znaczy istnieje cieleśnie³⁷. Ciało nie występuje w oderwaniu od człowieka. Człowiek nie istnieje bez osadzenia w ciele. Wręcz można go określić jako *ucieleśniony duch*³⁸. Nic nie dzieje się w osobowości człowieka, co nie miałyby swojego odniesienia do ciała i wpływu na jego wymiar cielesny. Nie można ćwiczyć ciała w oderwaniu od rzeczywistości duchowej człowieka. Nie można mówić o zdrowiu ciała bez odniesienia do całości życia osobowego. Starożytni*

Rzymianie mówili: *Mens sana in corpore sano* (W zdrowym ciele, zdrowy duch). Św. Jan Bosko spotykając się z tym hasłem był zdania, że można je zastosować w Juwenagogii Boiska pod warunkiem, że „mens” rozumie się jako pełny rozwój osobowości, a „in” (wzajemna relacja) kryje w sobie właściwą kooperację sfery cielesnej i niecielesnej w człowieku³⁹. Wychowane sportowe w stylu Systemu Prewencyjnego ujmuje ciało w jedność z całą osobowością wychodząc z przekonania, że człowiek o zdrowym i silnym organizmie wcale nie musi być dojrzałym człowiekiem. Dlatego zasada, że ciało należy traktować jako jeden ze składników osobowości.

2. ZASADA: Rozwój fizyczny jest jednym z wymiarów celu wychowawczego.

Ks. Bosko w różny sposób określał cel do jakiego zmierzał w wychowaniu. Jakichkolwiek używał określeń, — według jego wyjaśnień — zawsze wskazuje na integralny rozwój osoby. Mówi, między innymi, że jego dążeniem w formowaniu młodzieży jest: *wychowanie autentycznych chrześcijan i uczciwych obywateli*, inaczej: *ich zdrowie, mądrość i świętość* — znane trzy S (*Sanitas, Sapientia, Sanctitas*), lub: *radość, nauka i pobożność*, czy też ich dobro: *chleb, praca i niebo*⁴⁰. W kategoriach „obywatel”, „zdrowie”, „radość”, „chleb” kryje się wymiar fizyczny człowieka jako składnik celu wychowawczego. Ale równocześnie nie występują one nigdy w oderwaniu od kategorii: „chrześcijanin”, „świętość”, „pobożność”, „niebo”, które zawierają dążenie wychowawcze do wszechstronnego rozwoju osoby. Nie należy pomijać pozostałych składników jako współokreślników celu. A zatem sport pojmowany jako aktywność zmierzająca do rozwoju fizycznego nigdy nie działa z pominięciem celu wychowawczego. Wychowanie fizyczne bez uwzględnienia całościowej formacji osoby byłoby chybione. Nie znaczy bowiem, że ktoś odznaczający się tężyzną i sprawnością fizyczną musi być autentycznym chrześcijaninem, mądrym człowiekiem lub świętym. Stąd właśnie zasada, że wychowanie fizyczne musi być wkomponowane w cel wychowania: integralny rozwój osoby.

3. ZASADA: Kultura fizyczna pełni rolę służebną w odniesieniu do powołania.

Cel wychowawczy, jaki sobie stawiał Ks. Bosko, nie był osadzony w próżni, ani ujmowany teoretycznie. Pełną integrację osobową uważał za możliwą jedynie wokół głównej osi egzystencjalnej człowieka, jaką jest powołanie. Zawsze dbał o to, aby chłopcy rozpoznali swoją drogę życia, dokonali zasadniczego wyboru i zdobyli odpowiednie kwalifikacje zawodowe, pracę i zajęli właściwe miejsce w społeczności cywilnej lub religijnej. I w ten sposób osadzili na trwałym fundamencie swój rozwój osobowy. Juwenagogia Boiska

współdziała z powołaniem jako jeden z czynników skutecznego przygotowania do życia. Dlatego Ks. Bosko *naciskał słowem i przykładem, aby dać młodzieży wychowanie fizyczne, które pozwoliłoby jej na doskonałe wypełnienie zadań indywidualnych i społecznych*⁴¹. A zatem Juwenagogia Boiska nie może dokonywać się „poza” lub „przeciw” zadaniom egzystencjalnym człowieka, ale musi je zakładać i do nich przygotowywać. Ksiądz Bosko nie pojmował sportu zawodowo. Można być sportowcem, a równocześnie pasożytem społecznym. Stąd zasada, że kultura fizyczna jest w relacji służebnej do fundamentalnej opcji życiowej.

4. ZASADA: Juwenagogia Boiska jest jednym z filarów Prewencyjnego Systemu Wychowawczego.

Metoda wychowawcza jaką stosował Ks. Bosko w edukacji młodzieży jest zespołem założeń pedagogicznych zdolnych zadośćuczynić celowi wychowawczemu jakim jest pełny rozwój osoby. Wśród tych założeń należy wymienić zasady asystencji, prewencji, miłości, rozumności, religijności, wolności, autoedukacji, kierownictwa, stopniowości, ciągłości, personalizacji itp. Wśród nich istnieje też zasada radości, którą św. Jan Bosko ujmował w hierarchicznym układzie. U jej podstaw leży sfera fizyczna i naturalna radość zdrowej, sprawnej i silnej jednostki zdolnej do stawiania czoła zadaniom życia. Czynnikiem zasadniczym, przez który ona się realizuje jest Juwenagogia Boiska. Niemożliwe jest więc pełne stosowanie Prewencyjnego Systemu Wychowawczego, bez uwzględnienia działalności sportowej. Ale tym bardziej byłaby chybiona działalność sportowa, która pomijałaby inne czynniki zawierające się w metodzie wychowania. Można być wychowawcą młodzieży troszczącym się o jej rozwój fizyczny a stracić z oczu rozwój całej osoby. Dla uniknięcia tego rodzaju błędu stawia się zasadę, że wychowanie sportowe jest jednym z czynników Systemu Prewencyjnego i samo nie może zastąpić miejsca Systemu. Nie może wypełnić funkcji realizującej się poprzez wszystkie sposoby oddziaływania całego systemu.

5. ZASADA: Życie boiska jest jednym z elementów środowiska wychowawczego jakim jest Oratorium.

Ks. Bosko dla skutecznego wychowania stworzył specjalne środowisko wychowawcze *żarliwe religijnie i zdrowe moralnie, które przyjmuje wychowanka w jego całości, aby go skierować głęboko i z przekonaniem do życia ziemskiego i nadprzyrodzonego, w klimacie pobożności, trzeźwej miłości pedagogicznej, radości, wolności oraz młodzieńczej ekspansji*⁴². Powstała w ten sposób przestrzeń pedagogiczna umożliwiająca owocne spotkanie osób bez Juwenagogii Boiska byłaby czymś martwym i mało młodzieżowym. Równocześnie jednak sport nie może zakresowo nakryć, a tym bardziej przyjąć

zakresu szerszego niż pojęcie Oratorium. Ks. Bosko często przed tym przestrzegał, że Oratorium nie jest *Rekreatorium*⁴³. Wychowanie sportowe nie może się też stać czymś wyizolowanym w przestrzeni wychowawczej jaką jest Oratorium. Tego rodzaju próba absolutyzacji Juwenagogii Boiska byłaby wypaczeniem opartym o zasadę, że dla wychowania człowieka wystarczy dobrze zorganizowany klub sportowy. Można prowadzić klub sportowy a nie stworzyć kreatywnej przestrzeni edukacyjnej, gdzie rosną prawdziwi ludzie. Dla Ks. Bosko życie boiska jest tylko elementem środowiska wychowawczego – Oratorium.

6. ZASADA: Aktywność sportowa jest jednym z sektorów procesu wychowawczego.

W ramach Systemu Prewencyjnego dokonuje się proces wychowawczy przejawiający się we wszechstronnym oddziaływaniu na osobę wychowanka. Różnorodność oddziaływań jest podyktowana przez cel wychowawczy. Proces wychowawczy będzie obejmował stopniowe odkrywanie prawdy, zdobywanie świadomości, przekonań aż do pełnej mądrości; progresywne uwalnianie od zniewoleń, by przygotować osobę do wolności w decyzjach; coraz większe usprawnienie wewnętrznych mechanizmów regulacyjnych do odpowiedzialnych wyborów i opowiedzenia się za dobrem aż do prawego sumienia i moralnej autentyczności; dynamiczne transcendowanie siebie w kierunku twórczego działania i relacji z innymi aż do zupełnej realizacji posiadanych możliwości oraz daru z siebie. Ustawicznym odniesieniem ludzkiej transcendencji jest boskie „Ty”, którego człowiek doświadcza w głębokich przeżyciach religijnych aż po najwyższe poziomy duchowej komunii. Trudno myśleć o wszechstronnym procesie wychowania z pominięciem wychowania fizycznego. Sport ma wielką rolę do spełnienia, by przygotować stopniowo sfery ciała do integracji osobowej. Ale trudno sobie wyobrazić by działalność sportowa wyeliminowała pozostałe składniki procesu pedagogicznego lub je tak dalece zdominowała, że spowoduje wynaturzenia osoby ludzkiej. Sport dobrze usytuowany w procesie wychowawczym przedziwnie wpływa na uaktywnienie energii ukrytych w człowieku i pośrednio umożliwia większy wzrost na innych liniach procesu. Można zaprzęgnąć wszystkie energie człowieka w kondycję fizyczną zmierzającą do wygranej w walce z rywalem, można pokonać przeciwnika i nie być szlachetną osobą. Dla uniknięcia tego błędu trzeba, aby sport był jednym z nurtów w procesie wychowawczym.

7. ZASADA: Czas ćwiczeń sportowych jest uprzywilejowanym momentem miłości pedagogicznej.

System Prewencyjny św. Jana Bosko opiera się na miłości. W r. 1847 we wstępie do *Giovane Provveduto* Ks. Bosko pisał: *Moi drodzy, ja was wszystkich*

*kocham serdecznie. Wystarczy, że jesteście młodzi, abym was bardzo kochał. Mogę was zapewnić, że spotkacie książki zalecane przez osoby znacznie mądrzejsze i szlachetniejsze ode mnie, lecz z trudnością spotkacie kogoś kto bardziej was kocha w Jezusie Chrystusie i kto bardziej pragnie waszego szczęścia*⁴⁴. Miłość ta jest rozumna, praktyczna religijna, rodzinna i radosna. Przy czym radość, jak wspomniałem wyżej, jest radością w ruchu, choć jej źródłem jest życie duchowe wychowanka. Stąd boisko dostarcza wyjątkowej możliwości manifestowania przyjaźni pedagogicznej („amorevolazza”) ze strony wychowawców. Wskażę na dwie: jedną z nich jest udział wychowawców w naturalnych upodobaniach młodzieży, a drugą łatwość indywidualnego kontaktu. Ks. Bosko tak mówi o tej niezwykłej więzi: *Serdeczność z chłopcami, zwłaszcza w czasie rekreacji. Inaczej nie okaże się chłopcom miłości i nie zdobędzie się ich zaufania. Kto chce być kochanym, musi dać poznać, że kocha* (□). *Nauczyciel widziany jedynie za biurkiem, jest tylko nauczycielem i niczym więcej, lecz jeśli przebywa z chłopcami na rekreacji, staje się niejako bratem. Jeżeli się widzi kogoś przemawiającego z ambony, mówi się, że spełnia jedynie swój obowiązek; lecz jeśli powie jakieś słowo na rekreacji, będzie to słowo kogoś, kto miłuje. Przyczyną iluż to nawróceń były słowa szeptane na ucho niespodziewanie w czasie rozrywki. Kto wie, że jest kochany, kocha, a kto jest kochany, uzyska wszystko, zwłaszcza od młodzieży. Zaufanie wytwarza jakby prąd elektryczny, który przechodzi między chłopcami a wychowawcami*⁴⁵. Ks. Bosko ukazuje intencjonalność zajęć sportowych. Sport nie jest tylko bezdusznym treningiem i mechanicznym ćwiczeniem lecz jest autentyczną Juwenagodią Boiska, gdzie wychowawca okazując swoją szczerą przyjaźń wychowankowi i posługując się zaufaniem przemierza z nim drogę ku horyzontom, do których bez sportu i łączności z wychowawcą sam wychowanek prawdopodobnie by nie doszedł. Tu jest uprzywilejowany moment spotkania mistrza (w sensie formatu osobowego) z uczniem i przewodnictwa pedagogicznego, a nie tylko spotkanie z trenerem – mistrzem sportowym. Można być trenerem w klubie i wcale nie kochać sportowców – członków klubu. Dlatego Ks. Bosko stawia zasadę, że ćwiczenia sportowe, aby się mogły stać Juwenagodią Boiska muszą być uczestnictwem w bogactwie życia i przewodnictwem na drodze do pełni osobowej, a więc wyrazem szczególnej miłości mierzonej świadomym dobrem wychowanka.

8. ZASADA: Sport jest jednym ze środków wychowania.

Może się zdarzyć, że ćwiczenia i zajęcia sportowe wytworzą sobie swój własny cel pozaosobowy (np. sukces), albo cel fragmentaryczny (sprawność, mistrzostwo sportowe). Trener lub instruktor nie troszczy się o rozwój osobowy sportowca. Tu pojawia się bardzo istotny błąd: *środek staje się celem*⁴⁶, prymat

środka nad celem. To powoduje dewiację całego wychowania. Juwenagogia Boiska nie pozwala na to. Zalicza sport *do najbardziej skutecznych środków dla uzyskania karności, etyczności i zdrowia*, o ile jest *praktykowany jako środek a nigdy jako cel*⁴⁷. Może się zdarzyć, że ktoś traktuje sportowców w sposób instrumentalny dla własnych interesów i ukrytych celów a nie dla ich osobowego dobra. Dlatego Ks. Bosko stawia zasadę w Juwenagogii Boiska, że sport jest jednym ze środków wychowania osobowego i to najbardziej skutecznych, ale tylko środkiem.

9. ZASADA: Czas ćwiczeń sportowych jest częścią porządku dnia.

Jak wspomniałem wyżej, Ks. Bosko nie godzi się na wyeliminowanie rekreacji z porządku dnia, nawet w niektóre tylko dni i zastąpienie jej nauką czy innymi zajęciami praktyczno–technicznymi. Nie zgadzał się też, aby skracać czas zajęć sportowych na korzyść nauki lub pracy. Codziennie w programie dnia był przewidziany czas ożywionych gier i ćwiczeń sportowych. Ale również Ks. Bosko nie pozwalał, aby wydłużać rekreację a ograniczać inne zajęcia ważne pedagogicznie. Stąd sport nie może tak wypełnić czasu wychowanka, aby nie starczyło go na inne zajęcia, i by zawładnął wszystkie ich energie. Może się zdarzyć, że sport wypełni cały czas młodości człowieka pozostawiając go nieprzygotowanym do życia dorosłego w społeczeństwie. Dlatego Juwenagogia Boiska domaga się, aby aktywność sportowa zachowała odpowiednie proporcje czasowe i umiar w eksploatacji energii wychowanka właściwe dla wychowania spersonalizowanego.

10. ZASADA: Sport jest jednym z warunków rozwoju fizycznego.

Nie chodzi już tylko o rozwój integralny osoby, ale mówi się, że życie boiska nie jest jedynym warunkiem rozwoju fizycznego. Z przytoczonych wyżej założeń prewencyjnych wynika, że na rozwój fizyczny wpływają istotnie żywność, wypoczynek, higiena, ubranie, mieszkanie itp. Personalistyczna Juwenagogia Boiska domaga się przyznania ćwiczeniom sportowym tego miejsca, które rzeczywiście mają w zachowaniu zdrowia i rozwoju fizycznego. *Wychowanie fizyczne (□) nie może ograniczać się (□) do mechanicznych ćwiczeń lub całokształtu treningów sportowych czy też prac fizycznych i ręcznych. Ani też nie może polegać wyłącznie na szczególnych staraniach i przystosowaniach w zakresie żywienia, porządku dnia. Owszem jest tym wszystkim. Ale przede wszystkim jest przeniknięte tym, co stanowi istotę całego wychowania, to znaczy troskę o doskonałość wychowanka, będącego integralną całością cielesno – duchową*⁴⁸. Zdarza się, że sportowiec przez nadmierny trening lub środki dopingujące, dla osiągnięcia doraźnego sukcesu straci zdrowie lub nawet życie. Juwenagogia Boiska nie dopuszcza tego błędu formułując regułę, że sport jest w służbie zdrowia i jest tylko jednym z czynników rozwoju fizycznego.

Zakończenie

Za tego rodzaju ujęciem Juwenagogii Boiska kryją się przekonania personalistyczne Ks. Bosko, które realizował w praktyce pedagogicznej. Uznawał prymat osoby. Jego miłość pedagogiczna jest przejawem głębokiej afirmacji godności każdego wychowanka. Integralny rozwój osoby, przyjęty jako cel wychowawczy, nie pozwalał, aby, cokolwiek wyparło osobę wychowanka z centrum procesu wychowawczego. To samo dotyczyło sportu. Sport dla osoby, ale nigdy osoba dla sportu. Te założenia personalistyczne były punktem wyjścia dla reguł i zasad jakie realizował i przekazywał w zakresie Juwenagogii Boiska.

PRZYPISY

1. Por. J. MARSZAŁEK, *Personalizm w Pedagogii Prewencyjnej Św. Jan Bosko*, w: FR. ADAMSKI (red.) *Poza kryzysem tożsamości w kierunku pedagogiki personalistycznej*, UJ-PAT, Kraków 1993, s. 207–215.
2. Por. G. B. LEMOYNE, A. AMADEI, E. CERIA, *Memorie Biografiche di San Giovanni Bosco*, San Benigno Canavese, Torino 1898–1939, v. I–XIX; T. XI, s. 222 (Dalej cytowane w skrócie: MB).
3. Z j. łac. „iuvenis” znaczy młodzieniec, iuvenalis – młodzieńczy, młodzieżowy; Por. P. BRAIDO, *System Wychowawczy Księdza Bosko*, Turyn 1956 (powielacz), s. 47.
4. *Regolamento dell'Oratorio di San Francesco di Sales per gli esterni*, Tip. Sal., Torino 1877, cz. I, punkt 1.
5. Por. P. RICALDONE, *Oratorio festivo. Catechismo. Formazione Religiosa*, SEI, Torino 1940, s. 213.
6. MB, T. III, s. 126.
7. *Regolamento della Società Salesiana*, STS, Torino 1923, art. 93.
8. Por. P. RICALDONE, *Oratorio*□, dz. cyt., s. 213: *Un istituto di educazione dove non si giuoca é un istituto perduto. (Instytut wychowawczy, gdzie nie ma gier jest przegrany).*
9. A. CAVAGLIA, *Il „Magone Michele”. Una classica esperienza educativa. Studio*, SEI, Torino 1951, s. 41.
10. *Lettera da Roma, 10.V.1884*, w: Pr. zbiorowa, *Scritti pedagogici e spirituali*, LAS, Roma 1987, s. 286.
11. Por. P. RICALDONE, *Don Bosco Educatore*, LDC, Colle Don Bosco – Asti 1952, T. II, s. 10–20.
12. Por. Tamże, s. 4–30.
13. Por. Tamże, s. 25: *Prima digestio fit in ore, (Dobrze pogryzione, połowę strawione).*
14. Por. MB, T. IV, s. 184, Ks. Bosko: *Dajcie mi chłopca umiarkowanego w jedzeniu, picciu i spaniu, a będziecie świadkami jego szlachetności, stałości w swych obowiązkach, dyspozycyjności do czynienia dobra i wytrwałości w dążeniu do pełni rozwoju osobowego.*
15. Por. P. RICALDONE, *Don Bosco...*, dz. cyt., s. 13: *Plenus venter non studet libenter. (Człowiek najedzony niechętnie się uczy).*
16. Por. MB, T. I, s. 318, Ks. Bosko: *Zawsze daję młodzieży radę, aby robili to, co możliwe, nigdy więcej.*

17. Por. *MB*, T. II, s. 517, Ks. Bosko: *Praca dobrze zorganizowana to ta, która nie przynosi szkody zdrowiu.*
18. Por. *MB*, T. XIX, s. 157, 320, Ks. Bosko: *Gdy się mówi o czymś, co mogłoby się przyczynić do wielkiego dobra, chcę być zawsze na czele postępu.*
19. Por. *MB*, T. I, s. 318, Ks. Bosko: *Noc jest stworzona do spania*; *MB* T. X, s. 1017, Ks. Bosko: *Septem horas dormire satis iuveni senique (Siedem godzin snu wystarczy młodemu i staremu).*
20. Por. *MB*, T. I., s. 73, Ks. Bosko uważał czystość za jedną z form *szacunku wobec siebie i wobec innych.*
21. Por. *MB*, T. X., s. 1016, Ks. Bosko: *Mensibus erratis in sole ne sedeatis (W miesiącach skwarnych nie siedzieć na słońcu).*
22. Por. G. BOSCO, *Lettera da Roma...*, dz. cyt., s. 287: *Kto nie żyje w pokoju z Bogiem, ten nie żyje też w pokoju z samym sobą ani z innymi (...). Jeśli serce nie ma pokoju z Bogiem, jest niespokojne udręczone, krnąbrne, byle co je drażni, zdaje mu się że wszystko idzie źle, a ponieważ nie ma w sobie miłości, sądzi, że i przełożeni go nie kochają.*
23. *MB*, T. V., s. 155: W numerach czasopisma *Letture Cattoliche* 1855, Ks. Bosko drukował 5 broszur pod tytułem: *La buona regola di vita per conservare la sanità.*
24. *MB*, T. VI., s. 302.
25. P. RICALDONE, *Don Bosco...*, dz. cyt., s. 41: *Gdzie nie ma gry, tam panuje nuda, która jest najgorszą inspiratorką i doradczynią.*
26. Por. P. RICALDONE, *Oratorio...*, dz. cyt., s. 214–215.
27. G. BOSCO, *Il Pastorello delle Alpi ovvero Vita dell giovane Besucco Francesco d'Argentera*, Tipografia dell'Or di S. Fr. di Sales, Torino 1868, w: P. Braido red.,: *Scritti sul Sistema Preventivo nell'educazione della gioventú, La scuola*, Brescia 1965, s. 240: *In modo che possano servire di recreazione ma non mai di oppressione al corpo (W sposób taki, by mogły służyć [gry] wypoczynkowi a nigdy utrudzeniu fizycznemu.*
28. *MB*, T. II., s. 31.
29. *Regolamento...* (1877), dz. cyt., cz. I, punkt 2.
30. Por. P. RICALDONE, *Oratorio...*, dz. cyt., s. 214.
31. P. RICALDONE, *Don Bosco...*, dz. cyt., s. 31.
32. Tamże, s. 36.
33. Tamże, s. 45.
34. Por. P. RICALDONE, *Oratorio...*, dz. cyt., s. 211.
35. *MB*, T. VII., s. 823.
36. Por. P. RICALDONE, *Oratorio...*, dz. cyt., s. 223.
37. J. GEVAERT, *Antropologia e catechesi*, LDC, Torino 1971, s. 37.
38. K. WOJTYŁA, *Miłość i odpowiedzialność. Studium etyczne*, Veritas, Londyn 1965, wyd. 3, s. 98.
39. Por. P. RICALDONE, *Don Bosco...*, dz. cyt., s. 35.
40. *MB*, T. XIII., s. 618; E. Ceria, red.: *Epistolario di S.G.Bosco*, SEI, Torino 1956, T. II, s. 465; *Opere Edite di S.G.Bosco*, T. XV, s. 332–333; *MB*, T. XVIII, s. 419.
41. P. RICALDONE, *Don Bosco...*, dz. cyt., s. 7.
42. P. BRAIDO, *Il Sistema Preventivo di D.Bosco*, PAS, Zürich 1964, wyd. 2, s. 317–318.

43. M. RUA, *Lettere Circolari ai Salesiani*, Buona Stampa, Torino 1910, s. 492.
 44. G. BOSCO, *Il Giovane Provveduto*, Tip. Paravia e Comp., Torino 1847, w: P. BRAIDO, red.: *Scritti sul Sistema Preventivo nell'educazione della gioventú*, La scuola, Brescia 1965, s. 571.
 45. G. BOSCO, *Lettera da Roma...*, dz. cyt., s. 297.
 46. J. MARITAIN, *L'eduazione al bivio*, La scuola, Brescia 1984, wyd. 23, s. 15.
 47. P. RICALDONE, *Don Bosco...*, dz. cyt., s. 35,37.
 48. Tamże, s. 8.
- Pogrzebień, 13.06.1995 r.